

Махатадзе К. Г.,
аспірант кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ПРОФІЛАКТИКИ ЗЛОЧИНІВ У ВИДІ ЗАЛИШЕННЯ В НЕБЕЗПЕЦІ ТА НЕНАДАННЯ ДОПОМОГИ ОСОБИ, ЯКА ПЕРЕБУВАЄ В НЕБЕЗПЕЧНОМУ ДЛЯ ЖИТТЯ СТАНОВИЩІ

GENERAL SOCIAL MEASURES FOR THE PREVENTION OF CRIMES IN THE FORM OF LEAVING IN DANGER AND FAILURE TO AID A PERSON WHO IS IN A LIFE-THREATENING CONDITION

У статті проведено дослідження загальносоціальних заходів профілактики злочинів у виді залишення в небезпеці або ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя становищі, з урахуванням сучасних реалій українського суспільства. Охарактеризовано окремі заходи, спрямовані на викорінення бідності й поляризації суспільства, на підвищення рівня правової освіченості та профілактичної ролі кримінального закону.

Ключові слова: попередження, залишення в небезпеці, ненадання допомоги, правосвідомість, кримінальний закон.

В статье проведено исследование общесоциальных мер профилактики преступлений в виде оставления в опасности или неоказания помощи лицу, находящемуся в опасном для жизни положении, с учетом современных реалий украинского общества. Охарактеризованы отдельные мероприятия, направленные на искоренение бедности и поляризации общества, на повышение уровня правовой грамотности и профилактической роли уголовного закона.

Ключевые слова: предупреждение, оставление в опасности, неоказание помощи, правосознание, уголовный закон.

In the article are researched the general social measures for the prevention of crime in the form of leaving in danger or failure to aid a person who is in a life-threatening condition, taking into account the modern realities of Ukrainian society. Characterized by some separate measures aimed at eradicating poverty, polarizing society, raising the level of legal education and the preventive role of the criminal law.

Key words: prevention, leaving in danger, failure to render aid, legal awareness, criminal law.

У системі соціальних відносин усіх демократичних країн чільне місце посідають норми щодо охорони життя, здоров'я, особистої недоторканості людини. Діяльність держави в особі її органів спрямована на забезпечення безпеки кожної людини від злочинних посягань, до яких належать також залишення в небезпеці та ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя становищі. Одним із ключових напрямів протидії злочинам досліджуваного виду є заходи загальносоціального характеру, які здійснюються, як правило, у формі профілактики.

Метою статті є дослідження загальносоціальних заходів профілактики злочинів у виді залишення в небезпеці та ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя становищі.

Питанням щодо загальносоціальних заходів профілактики злочинів у виді залишення в небезпеці та ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя становищі, у різних аспектах займалися В.В. Бабаніна, Ю.В. Баулін, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, Л.А. Касинюк, М.Г. Колодяжний, І.О. Рощина, Ю.А. Западнова, Є.О. Пилипенко, О.В. Розгон, О.В. Хуторянський, О.В. Чайка та інші вчені. Вказані науковці зробили вагомий внесок у розвиток кримінологічної думки в цій сфері, однак окремі аспекти загальносоціальних заходів профілактики злочинів у виді залишення в небезпеці та ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, залишилися недостатньо дослідженими та потребують подальших наукових пошуків.

Як прийнято вважати, одним із головних завдань кримінології є створення теоретично обґрунтованих рекомендацій щодо протидії злочинності. Профілактика, як стверджує А.Ф. Зелінський, – це діяльність щодо усунення, нейтралізації чи послаблення факторів, які зумовлюють злочинність або сприяють їй [12, с. 131].

Тобто розроблення заходів попередження злочинів у виді залишення в небезпеці або ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, здійснюється на декількох рівнях. Так, загальносоціальний рівень включає заходи економічного, ідеологічного, виховного, правового характеру, спрямовані на підвищення культурного й матеріального рівнів громадян України. Такі заходи покликані виконувати загальні завдання життя українського народу, водночас здатні здійснювати нейтралізуючий вплив на ті негативні явища, які є детермінантами злочинів. Заходи загальносоціального характеру повинні сприяти значному покращенню умов життя громадян України та нейтралізації факторів, що детермінують вчинення злочинів у вказаній сфері. Спеціально-кримінологічний напрям передбачає недопущення вчинення реально можливих злочинів, а якщо вони почали вчинятися, то він має на меті зупинення їх на початковому етапі. До того ж використовуються не лише організаційні, правові та оперативно-розшукові заходи, а й економічні, педагогічні, медичні тощо [12, с. 129].

Проведені дослідження дали змогу зробити висновок, що в системі заходів, спрямованих на протидію злочинам у цій сфері, пріоритет має бути наданий заходам загальносоціального характеру, оскільки найбільше впливають на ці злочини соціальні, ідеологічні, моральні та економічні процеси, які мають місце в сучасному суспільстві. Під впливом останніх формується найвищий рівень диспозитивної структури особистості, що є одним із ключових. Однак варто наголосити на тому, що заходи загальносоціальної профілактики не можуть застосовуватись ізольовано від іншого, не менш важливого рівня – спеціально-кримінологічного попередження.

Проведені дослідження 191 вироку в кримінальних справах за статтями 135, 136 Кримінального кодексу України (далі – КК України), опитування експертів дали змогу встановити, що злочини у виді залишення в небезпеці або ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, найбільш характерні для соціально незахищеної й бідної частини нашого суспільства. Звичайно, встановити кореляційну залежність між доходами населення та вчиненням злочинів досліджуваного виду видається проблематичним, однак певні закономірності все-таки наявні.

Міжнародна спільнота як одне з пріоритетних зусиль у галузі сталого розвитку визначає викорінення бідності. Вирішення цього завдання є одним із головних напрямів порядку денного в галузі розвитку на період після 2015 р. та має вкрай важливе значення для скорочення масштабів насильства, попередження злочинності й кримінального правосуддя [18]. Як свідчать наші дослідження, особи, які вчиняють злочини, передбачені статтями 135, 136 КК України, у сфері дорожньо-транспортних пригод, у більшості випадків є безробітними (53,15%), а в побутовій і дозвільній сферах цей показник становить 91,14%. І як зазначають експерти, для задоволення своїх первісних потреб (харчування, алкоголь тощо) ці особи виконують некваліфіковану роботу не на постійній основі (підробітки) або навіть вчиняють дрібні крадіжки.

Б.М. Головкін вважає: «Подолання безробіття як одного з вагомих чинників сімейно-побутової конфліктності залежить, з одного боку, від розвитку вітчизняної економіки, а з іншого – від реалізації державної політики зайнятості населення. Ідеться про нарощування промислових потужностей різних галузей економіки, удосконалення ринкових механізмів господарювання. Водночас необхідно підтримати національного товаровиробника, зміцнити банківсько-фінансову систему, упровадити соціально справедливі стандарти оплати праці тощо. Необхідне запровадження системи гарантованого мінімального сукупного доходу сім'ї, що має відповідати розміру встановленого прожиткового мінімуму. Необхідно забезпечити мінімально гарантований рівень медичного, культурного, побутового й соціального обслуговування населення, насамперед його малозабезпечених верств, за рахунок бюджетних асигнувань, а також благодійних пожертвувань фізичних і юридичних осіб. Систематичне здійснення

та вдосконалення запропонованої системи заходів дасть змогу покращити добробут найменш забезпеченої частини населення. Останнє сприятиме ослабленню соціальної напруги й конфліктності в їх середовищі, адже з'ясовано, що представники саме цих соціальних груп найчастіше вчиняють сімейно-побутові вбивства та тяжкі тілесні ушкодження» [6]. На нашу думку, до цього можна додати також залишення в небезпеці в разі насильницьких діянь.

Як зазначають науковці, особливе значення в системі суспільних відносин посідає правосвідомість. Формування правосвідомості відбувається на основі розуміння та прийняття норм моралі. Звичайно, її рівень значною, проте не повною мірою формується під впливом матеріального благополуччя індивіда. Як вважає Б.М. Головкін, підвищення рівня життя, матеріального добробуту не гарантує та не забезпечує подолання бездуховності, деформацій правосвідомості, викривленої системи цінностей, а лише створює для цього сприятливий ґрунт. Змінити на краще молодь як цілісну продуктивну силу суспільного прогресу не вдасться без зміни колективного мислення, спираючись на культурні, моральні, правові цінності, світоглядні уявлення. Поки що ми є свідками стихійного становлення нової системи суспільних цінностей та ідеалів у душі загальноєвропейської й американської культурних традицій, викривлених капіталізацією суспільних відносин по-українськи. Роль публічної влади у формуванні гуманістичного світогляду, людиноцентристської ідеології, нової системи цінностей в інтересах держави, суспільства та людей недостатня [5, с. 320]. У контексті досліджуваного виду злочинів варто пропагувати правильність і необхідність взаємодопомоги серед членів усього суспільства. Особливу увагу необхідно звернути на формування правосвідомості в молодого покоління, адже зараз явно проявляються ознаки правової деформації: несприйняття або заперечення цінності права, зневіра в правосуддя та, як наслідок, втрата авторитету органів державної влади, байдужість до проблем оточуючих людей, беззаконня, «кримінальний романтизм» тощо.

Питання про загальні заходи підвищення рівня правосвідомості населення досить детально описані в науковій літературі [5; 13] та закріплені в Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [17]. У цьому контексті необхідним вбачається підвищення авторитету системи органів кримінального правосуддя. За часів тотального реформування кримінальної юстиції систему кримінального правосуддя необхідно розглядати як єдине ціле, приділяючи особливу увагу підходам до здійснення методів охорони правопорядку, орієнтованим на конкретних людей і громади. Такі заходи включають у себе зміцнення статусу органів поліції для забезпечення того, щоб головний напрям їх діяльності полягав у наданні послуг і налагодженні позитивних взаємин із громадянським суспільством із метою забезпечення захисту та зниження рівня злочинності й насильства. Такі підходи сприятимуть більш ефективному розвитку громадського порядку як на національному,

так і на місцевому рівні, що підвищить роль та авторитет органів національної поліції. Зараз такий підхід починає реалізовуватись у межах концепції «community policing». Саме критичне падіння довіри громадськості до діяльності колишньої міліції стало одним із факторів докорінного переосмислення концепції діяльності Міністерства внутрішніх справ України та, як наслідок, реформування окремих правоохоронних органів, у тому числі й міліції, у 2015 р. Незважаючи на вагомі зміни, що відбулися, окремі старі підходи в діяльності поліції досі залишилися на практиці [7].

Вагоме місце серед заходів загальносоціальної профілактики посідають правові механізми, що мають різносторонній характер. Так, до них варто віднести вдосконалення законодавства в усіх сферах життя суспільства, насамперед у побутовій, дозвільній та у сфері дорожнього руху. Варто зазначити, що тепер є досить великий обсяг нормативно-правових актів у зазначених сферах. Так, діють закони, що регулюють відносини у сфері соціальної й сімейної політики [9; 10; 11] та інших сферах, а також схвалено Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» [17]. На основі вказаних нормативно-правових актів приймаються стратегії та програми регіонального й галузевого значення, які позитивно впливають на профілактику правопорушень. Однак на особливу увагу заслуговує питання ефективності законодавства, тобто його дієвості. Саме від цього залежить охоронна функція права. Не є винятком і кримінальне законодавство. Ю.В. Баулін слушно зазначає, що законодавство має адекватно й своєчасно реагувати на зміни в злочинному середовищі та у сфері протидії злочинності, тобто бути динамічним [3, с. 97]. Ефективність норми кримінального права в запобіганні злочинам – не просто результат, ефект її діяльності, а співвідношення між цим результатом і соціальною метою, покладеною в основу правового припису [2, с. 9]. Тому, як зазначає І.О. Рощина, під час оцінки ефективності норми кримінального права в запобіганні злочинам необхідно враховувати не тільки результати, досягнуті стосовно поставленої законодавцем мети, а й ті побічні, які не були метою правового регулювання, проте виявилися безпосередньо пов'язаними з нею. Ефективність норми кримінального права в запобіганні злочинам не можна ототожнювати з ефективністю правового регулювання, оскільки остання – більш містке поняття, що включає в себе якісні властивості всієї правотворчої та правозастосовної діяльності держави. Правова норма – результат правотворчої діяльності. Від того, наскільки плідно та якісно вона реалізовуватиметься, залежить те, наскільки ефективною буде також норма, що встановлюється в процесі цієї діяльності [15].

Охоронні та попереджувальні завдання кримінальне законодавство здатне виконати лише за суворого дотримання правових принципів. Особливо варто звернути увагу на принцип справедливості й невідворотності кримінальної відповідальності. Принцип справедливості має два аспекти – спра-

ведливості кримінального закону та справедливості покарання, призначуваного судом за злочин. Справедливим є закон, який відповідає вимозі соціальної обґрунтованості криміналізації діянь і пеналізації злочинів. Якщо він не відповідає цим вимогам, закон приречений на бездіяльність як такий, що не відображає правосвідомість суспільства та не захищає його інтереси. Другий принцип означає, що кримінальній відповідальності підлягають особи, які вчинили злочини, незалежно від будь-яких обставин чи привілеїв, окрім встановлених у кримінальному законі.

Проведені дослідження дали змогу встановити, що вказані принципи виконуються не повною мірою, що впливає на рівень правосвідомості громадян і, як наслідок, на почуття безкарності та зневіри до права загалом. Як свідчать наші дослідження, застосування статей 135 і 136 КК України (тобто їх ефективність) залежить від об'єктивних факторів. Насамперед до них ми відносимо пору року (зі зниженням температури атмосферного повітря). Так, аналіз офіційної статистичної звітності Генеральної прокуратури України дав змогу встановити закономірності цього виду злочинності – найбільша кількість злочинів припадає на холодну пору року, тобто пізню осінь, зиму та ранню весну (від 5 до 7 місяців). У зазначений період у 2017 р. було вчинено 141 злочин, тобто 52,2%, і навпаки, у теплу пору року зафіксовано 65 злочинів, тобто 24%. Це пов'язано з досить істотним зниженням температури у вечірній та нічний час, що, як правило, і є причиною високої смертності від переохолодження людей, які не в змозі самостійно забезпечити свою безпеку або звернутися за допомогою до компетентних органів.

Стаття 135 КК України передбачає змішану форму вини у виді умислу до дії – залишення в небезпеці, а щодо частини 2 цієї статті – форму вини у виді необережності до наслідків (тяжкі наслідки або смерть). До того ж на вибір поведінки впливає складна система соціальних диспозицій особистості, що представлена емоційним, когнітивним і поведінковим аспектами. Фактично від життєвого досвіду, особливостей психофізичних процесів та необхідних знань залежить оптимальна модель поведінки. Дослідження дали змогу встановити, що особи, які вчиняють злочини в побутовій чи дозвільній сферах, у більшості випадків ведуть антигромадський спосіб життя, володіють середнім рівнем інтелектуальних здібностей, систематично вживають алкогольні напої, схильні до насилля тощо. У зв'язку із цим об'єктивна оцінка ситуації, що склалася, є проблемною, навіть неможливою. Наприклад, у разі домашнього насильства в межах однієї сім'ї модель поведінки правопорушника та жертви є сталою: конфлікт – актуалізація диспозиції – застосування насилля – залишення жертви. Суб'єктивне ставлення правопорушника є сталим, однак змінюються об'єктивні фактори, що можуть вплинути на досягнення злочинного результату (наприклад, зниження температури атмосферного

повітря). Як наслідок, улітку жертві за залишення її на подвір'ї після побиття не загрожує переохолодження або смерть, і навпаки, у міжсезоння загроза збільшується. Прикладом такої поведінки є дії, описані у вирокі Свалівського районного суду Закарпатської області в справі № 710/1316/12 від 13 червня 2012 р. [4]. Звичайно, ми не враховуємо явно об'єктивні обставини, коли після застосування побоїв злочинці залишають жертв без свідомості в безлюдних місцях за низьких температур атмосферного повітря. Зазначене створює відчуття безкарності та є фактором, що впливає на повторюваність такої поведінки. У зв'язку із цим удосконалення кримінально-правової норми в цій частині видається перспективним і потребує подальшого дослідження.

Інший аспект ефективності норм кримінального закону проявляється під час правозастосування, точніше, під час призначення покарання за діяння, передбачені статтями 135, 136 КК України. Так, практика призначення покарання свідчить про те, що у сфері дорожньо-транспортних пригод, як правило, суди призначають покарання, не пов'язані з позбавленням волі (79,46%), до того ж у 74 випадках застосовують статтю 75 КК України, тобто звільняють засудженого від відбування основного виду покарання (позбавлення волі на певний строк) з випробуванням, і лише в 7 випадках застосовують додаткове покарання у виді позбавлення керувати транспортним засобом. У побутовій і дозвільній сфері практика призначення покарань виглядає таким чином: покарання у виді позбавлення волі застосовується в 41,77% випадків, як правило, до осіб, які вже мають незняту чи непогашену судимість за вчинення інших умисних злочинів (66,67%). У 44 випадках застосовується звільнення від відбування покарання з випробуванням (з них у 26 випадках настала смерть потерпілого). До того ж варто враховувати, що санкція статті 135 КК України також передбачає інший, альтернативний вид покарання – обмеження волі. Однак його застосування обмежене частиною 3 статті 61 КК України в контексті заборони його застосування до жінок, які мають дітей віком до 14 років. Тому виникає закономірне запитання щодо вдосконалення й розширення переліку покарань у вказаній санкції статті шляхом включення штрафу, громадських робіт. У контексті вдосконалення досліджуваних норм кримінального закону В.В. Бабаніна пропонує обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення диспозиції вказаної норми [1].

Особливого значення в контексті досліджуваного виду злочинів набуває питання боротьби з алкоголізмом. Це пов'язано з тим, що злочини, які посягають на особисту безпеку шляхом бездіяльності, часто вчиняються особами в стані алкогольного сп'яніння. Так, відповідно до офіційних статистичних даних у 2017 р. до суду було направлено 147 кримінальних проваджень за статтями 135, 136 КК України, з них у 64 справах фігурують особи, які вчинили злочини в стані алкогольного сп'яніння (тобто 43,54%). Проведений нами аналіз вироків у кримінальних

справах за статтями 135, 136 КК України, ухвалених за 2010–2017 рр., підтверджує офіційні статистичні відомості – 42% засуджених осіб перебували в стані алкогольного сп'яніння. Цікаво, що така тенденція вчинення злочинів у стані алкогольного сп'яніння характерна для насильницької злочинності загалом (30%) [16]. Як зазначають науковці, рівень споживання алкоголю в Україні досить високий. Так, у 2011 р. на обліку в медичних закладах із діагнозом розладу психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю перебувало майже 600 тис. осіб. Рівень смертності від прямо пов'язаних з алкоголем причин становить 2% [14].

У зв'язку із цим необхідним вбачається формування єдиної цілісної алкогольної політики, спрямованої на визначення обсягів соціальних та економічних втрат від вживання алкоголю, зменшення поширення як серед усього населення, так і серед молоді. Ключовим у такій діяльності є формування сталого неприйняття більшістю населення, особливо молоддю, повсякденної практики споживання алкоголю; здійснення контролю доступності алкоголю шляхом регулювання числа офіційних пунктів продажу алкогольних напоїв, обмеження числа ліцензій і числа годин або днів продажу алкоголю; посилення відповідальності за недотримання вимог законодавства та правил торгівлі алкогольними напоями. Звичайно, зараз уже запроваджено окремі аспекти такої політики, наприклад, нещодавно був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання органам місцевого самоврядування повноважень встановлювати обмеження продажу пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв, вин столових» від 22 березня 2018 р. № 2376-VIII [8], яким делеговано органам місцевого самоврядування право визначати години заборони на продаж алкоголю в межах адміністративно-територіальної одиниці. Однак така діяльність несистемна, здебільшого фрагментарна та застосовується або в окремих сферах, або в окремих регіонах України. Найбільш ефективним вбачається сезонне обмеження на продаж алкоголю. Так, улітку варто заборонити продаж з 22.00 до 06.00, а взимку, зі зменшенням світлового дня, таке обмеження необхідно встановити з 21.00 до 06.00. Зменшення впливу такого фонових явища здатне позитивно вплинути не лише на профілактику досліджуваного виду злочинів, а й на злочинність загалом, про що неодноразово говорили кримінологи.

Результативний вплив на злочини у виді залишення в небезпеці або ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, залежить від симбіозу й поетапного застосування заходів, спрямованих не тільки на поліпшення умов життєдіяльності людини, а й безпосередньо на усунення факторів, що зумовлюють вчинення злочинів, передбачених статтями 135, 136 КК України. Тому перспективним є дослідження саме спеціально-кримінологічних заходів попередження злочинів досліджуваного виду.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабаніна В.В. Кримінальна відповідальність за залишення в небезпеці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Київський нац. ун-т внутр. справ. К., 2010. 20 с.
2. Баранов В.М. Истинность норм советского права. Саратов: Саратовский ун-т, 1989. 397 с.
3. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності. К.: Атіка, 2004. 296 с.
4. Вирок Свалявського районного суду Закарпатської області від 13 червня 2012 р. у справі № 710/1316/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.
5. Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Х.: Право, 2011. 440 с.
6. Головкін Б.М. Кримінологічні проблеми умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, що вчиняються у сімейно-побутовій сфері. Х.: Нове слово, 2004. 252 с.
7. Дикий О.В. Окремі проблеми впровадження концепту «community policing» в Україні. Одеські юридичні читання: матеріали роботи круглого столу на тему «Community policing – нова парадигма діяльності поліції» (Одеса, 24 листопада 2017 р.) / відп. ред. Г.О. Ульянова. О.: ВД «Гельветика», 2017. С. 270–273.
8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання органам місцевого самоврядування повноважень встановлювати обмеження продажу пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв, вин столових: Закон України від 22 березня 2018 р. № 2376-VIII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2376-19>.
9. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23 березня 2000 р. № 1602-III / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1602-14>.
10. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 5 жовтня 2000 р. № 2017-III / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>.
11. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21 листопада 1992 р. № 2811-XII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>.
12. Зелинский А.Ф. Криминология: учеб. пособие. Х.: Рубикон, 2000. 238 с.
13. Касинюк Л.А. Правова культура як один із показників розвитку суспільства. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2013. № 3(17). С. 238–240.
14. Линник С.О. Реалізація в Україні глобальної стратегії ВООЗ «Скорочення шкідливого споживання алкоголю». Демографічне врядування: науковий вісник. 2012. Вип. 10. URL: http://lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik10/fail/Lynnyk.pdf.
15. Рощина І.О. Поняття і складові елементи ефективності норми кримінального права у запобіганні злочинам. Вісник Академії адвокатури України. 2010. № 3. С. 97–103.
16. Статистична інформація Генеральної прокуратури України «Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2016 рік». URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112661&libid=100820#.
17. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», схвалена Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 / Президент України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015/print1509617863102069>.
18. Тринадцятий конгресс Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и уголовному правосудию (Доха, 12–19 апреля 2015 г.). URL: https://www.unodc.org/documents/congress/Documentation/A-CONF.222-5-Post2015/ACONF222_5_r_V1500038.pdf.